

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 1 (92)

Нұр-Сұлтан
2021

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия).
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия).
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан).
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан).
Касеналин А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан).
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан).
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан).
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан).
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан).
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ).

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

Археология

Жауымбаев С.У. Қарқаралы өңірін археологиялық тұрғыдан зерттеу	4
Утубаев Ж.Р., Сүйіндікова М.Қ. Бәбіш мола көзешілер елді мекенінің керамикадағы таңба тәрізді белгілері	10
М. Хабдулина, М. Педрацки, Г. Букешева. Қола дәуірі мәдениеттерінің Қазақстанның археологиялық ескерткіштері негізіндегі байланыстары	21
Әбілмәліков Қ.Қ., Зайберт В.Ф. 2020 жылы Ботай елді мекенінде жүргізілген археологиялық зерттеулер	33

Этнография

С. Дж. Ардаев. Звездные ориентиры туркменских караванов	38
Артықбаев Ж.О. Қаңға баба – көне өркениет орталығы	44
Нұрдаулетова Б.И. Маңғыстау және маңғыттар ..	56
Тойшанұлы А. Нар идірген нақыстар	63
Мухамедина Э. Тайжан Қалмағамбетовтің өмірі мен шығармашылығы	75
Төлегенұлы Қ. Абақ Керей Сарбас руы туралы	85
Жәкішева З.С. Түркі халықтарының этномәдениетіндегі дәстүрлі музыкалық аспаптар	97

Антропология

О. Исмагулов, А. Исмагулова. В поддержку Президента независимого Казахстана	110
--	-----

Филология

Аймұхамбет Ж.Ә. Мифтік танымдағы анимизм және көркем әдебиеттегі кейіптеу	124
Сарекенова Қ.Қ. Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы ғылым салалары	136

Алтаев Б.Е. Ставший легендой при жизни	146
---	-----

Современное искусство

Нугер Д. Методологии экспедиционных и не экспедиционных художников степи XVIII в.	157
---	-----

Archeology

Zhauymbaev S.U. Archaeological research of the Karkarala region	4
Utubayev Zh.R., Suyundukova M.K. Tamga-like signs in ceramics in the Babish mola 7 settlement	10
M. Khabdulina, M. Pedracki, G. Bukesheva. Interaction of cultures of the era of bronze based on archaeological monuments of Kazakhstan	21

K. K. Abilmalikov, V. F. Zaibert. Archaeological research on Botai settlement in 2020	33
--	----

Ethnography

S.J. Ardaev. Star landmarks of turkmen caravans	38
Artykbayev Zh.O. Kanga baba – center of ancient civilisation	44
Nurdauletova B.I. Mangystau and mangits	56

Toishanuky A. Ritual songs for taming female pets to their young	63
Mukhamedina E. The life and work of Tijan Kalmagambetov	75
K.Tolegenuly. Sarbas tribe in Abak Kerrey	85

Zhakisheva Z.S. Traditional musical instruments in the ethnoculture of turkic people	97
---	----

Anthropology

O. Ismagulov, A. Ismagulova. In support of the President of independent Kazakhstan	110
---	-----

Philology

Aimukhambet Zh.A. Animism in the mythical mind and the artistic imagination	124
Sarekenova K.K. Branches of science in the works of Abay Kunanbayuly	136

Altaev B.E. The core was full of flames	146
--	-----

Modern Art

Nuger D. To the problem of researching the methodologies of expeditionary and non-expeditionary Steppe artists of the 18th century	157
---	-----

М. Хабдулина¹, М. Педрацки², Г. Букешева³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан,

²Варшава университеті,
Варшава қ., Польша

³«Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени мұражай-қорығы,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
E-mail: mk_khabdulina@mail.ru

ҚОЛА ДӘУІРІ МӘДЕНИЕТТЕРІНІҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ НЕГІЗІНДЕГІ БАЙЛАНЫСТАРЫ¹

Ежелгі Шығыс өркениетінің тарихында Қазақстанның қола дәуірінің археологиясына тікелей қатысты сюжет бар. Бұл біздің заманымызға дейінгі II мыңжылдықтың басында Ежелгі Шығыс елдеріне шабуылдап, өзімен бірге атқа табынушылықты, соғыс арбаларын, жетілдірілген қаруларды, жаңа идеологияны әкелген арбашы-жауынгерлердің мобильді топтарымен байланысты.

Бұл жаулап алу элитарлық көші-қон санатына жатады. Кейін олар жаңа мемлекеттердің элитасын қалыптастырды, әскери аристократияны құрды, Ежелгі Шығыс елдерінің сарай рельефтерінде кең таралған арбадағы жауынгер-патшаның бейнесін қалыптастырды.

Соңғы жарты ғасырда Қазақстанның қола дәуірінің археологиясында мәдени көрсеткіштері б.з.д. 2 мыңжылдықтың басында ерте егіншілік өркениеттердің аумағына басып кіріп, билеушілердің жаңа әулеттерін құрған тарихи тайпалардың сипаттамаларымен сәйкес келетін ескерткіштер ашылған.

Мақаланың мақсаты – арбашы-жауынгерлер құрылымдарының далалық шығу тегін дәлелдеу үшін Орал-Қазақстан даласының қола дәуірінің мәдени жетістіктеріне сипаттама беру және сол арқылы Қазақстан даласындағы ежелгі тұрғындардың әлемдік тарихи процеске қосқан үлесін көрсету.

***Түйін сөздер:** протоқалалар, өркениет, Қазақстан, синташта-петровка, Ежелгі Шығыс, қола дәуірі, үнді-арийлер, арбалар.*

Кіріспе

Ежелгі әлем тарихының қызықты сюжеттерінің біріне б.з.д. II мыңжылдықтың басында Таяу Шығыс елдеріне ерте жер өркениеттерінің қалыпты өмірінде төңкеріс жасаған жылжымалы күйме жауынгерлер топтарының басып кіруі туралы оқиғаны жатқызуға болады. Олар жергілікті ортаға атқа табыну, жауынгерлік күйме, қару-жарақтың озық түрлері,

жаңа идеология сияқты дала мәдениетінің элементтерін әкелді. Олар жаңа мемлекеттердің элитасын, әскери ақсүйектер құрамын құрды, ежелгі Шығыстағы храмдар мен сарайлардың рельефтерінде кең таралған жауынгер-патшаның батырлық бейнесін қалыптастырды. Бұл күйме жауынгерлерінің кландары жергілікті халық үшін шет тілінде сөйлейтін топ болды.

Ең алғашқы жаулап алушылар тарихта 'Марьянни' (марьянну) есімімен белгілі болды.

Олар арийлік жылқыларды өсірумен және жаттықтырумен байланысты бақташылық мал шаруашылығы саласына жаңа кәсіби терминология әкелді, арийлік Индра, Варуну, Мазда құдайлардың аттарымен мемлекеттік келісімдерді бекітті.

Жүздеген жылдар бойы әртүрлі қарқындылықпен осы мобильді әскери құрылымдардың тарихи атақонысы зерттеліп, талқылануда. Бұл мәселеге лингвистер, тарихшылар, археологтар, антропологтар, соңғы жылдары палеогенетиктер назар аударуда. Лингвистиканың қызығушылығы үнді-ирандық (арийлік) тілдердің шығу тарихы мен таралу проблемаларын зерттеуге негізделеді.

'Maryu' - *'Maryannu'* - *марьянну* сөзі этимологиясының мағынасы нақты анық емес. Ол не мағына беруі мүмкін: халықтың өз атауы, жер атауы, елдің аты, қай жерден келгені, әлеуметтік статусы ма әлде әлеуметтік термин бе? Белгілісі, бұл оқиға қола дәуірінде болған, сондықтан да іздеу жұмыстары алдыңғы және Орта Азияның солтүстігіндегі синхронды мәдени аймақтарға бағытталған. Көптеген зерттеулер осы этностың Анадолы, Урмия, Бактрия және Маргиана елдерінен шыққанын негіздеуге арналған (Witzel M., 2018).

Ежелгі оқиғаның материалдық фактілерін археология ұсынады. Ол дала геномының ерте егіншілік ортаға жылқыларды жерлеу, жерлеу құрылыстарының конструкцияларындағы өзгерістер, мол құрбандықтар, дала керамикасының кейбір түрлерінің таралуы, екі дөңгелекті арба түрінде енуін соғыстың, аң аулаудың және аспандағы Құдайдың, ақсүйектердің және жердегі патшалардың негізгі құралы ретінде көрсетеді.

Б.з.д. II мыңжылдықтағы үнді-арийлік күйме жауынгерлерінің тарихи атақонысы, тарихи Отаны мәселесін зерттеу бойынша онжылдықтар бойы орыс және шет тілдеріндегі әдебиеттердің үлкен жиынтығы жиналды (Witzel, 2018; Кузьмина, 1994; Кузьмина, 2008; Генинг, Зданович, 1992). Соңғы онжылдықтарда бұл мәселені зерттеуге Еуразиялық даланың археологиялық көздері белсенді түрде тартылуда: ям мәдени қауымдастығы, катакомбна, ранесрубна, синташта, петров археологиялық мәдениеттерінің материалдары жұмылдырылуда. Андронов археологиялық мәдениеті, индоарийлер археологиясы, соғыс арбасының тарихы, этногенезі және мәдени

генезисі бойынша монументалды еңбектер шықты (Кузьмина, 1994; Кузьмина, 2008; Генинг, Зданович, 1992; Athony, 1998; Порко, 1992). Жыл сайын жаңа ашылымдар орын алып жатыр. Әсіресе маңызды ескерткіштер қазақ даласының аумағынан табылуда.

Біздің мақаламыз негізінен Қазақстан аумағындағы қола дәуірінің материалдарына арналған. Далалық қола дәуірі археологиясынан туындайтын мәселе бойынша негізгі тарихи тұжырымдар мамандарға жақсы белгілі. Біз Қазақстан аумағындағы қола дәуіріндегі дала халқының әлемдік тарихи үдеріске қосқан үлесін атап өту мақсатын қойып отырмыз. Біздің шетелдік бірлескен автор – профессор Михл Педрацки осы мәселенің тарихи-лингвистикалық әзірлемелерімен бөліседі.

Материалдар мен әдістер

Археология тапсырманы зерттеуде тарихи лингвистикадан бастап ақпараттық басқару әдістеріне дейінгі әртүрлі әдістер жиынтығына жүгінеді. Археология ғылымының ерекшелігі – материалдың едәуір мөлшерін жинақтаған кезде ғана оны теориялық түсіну мүмкіндігі қалыптасады. Сондықтан, далалық археология әдістерінен басқа – стратиграфиялық, типологиялық, ғылыми сипаттама, негізделген тұжырымдарға ұқсастық сияқты гуманитарлық және жаратылыстану әдістерінің жиынтығы қолданылады.

Үнді-арийлік тайпалардың шығу тегі мен тарихи Отанын іздеу мәселесін зерттеуде археология оны құрайтын элементтердің барлық қасиеттері мен байланыстарын ашатын жүйелік талдау әдісін кеңінен пайдаланады. Нақты-тарихи әдіс даталаудың жаратылыстану-ғылыми әдістерін пайдаланумен және жазбаша дереккөздердің мәліметтерімен диахронды салыстырумен негізделеді.

Археологиялық дереккөздерді тарихи түсіндіруде өркениеттік тәсіл қолданылады. Авторлар Еуразия дала белдеуінің ежелгіліктерін түсіндіруде дала өркениеті тұжырымдамасының шектен тыс әуестенуі турасындағы сыни ұстанымдармен таныс екенін атап өткен жөн (Епимахов, 2014). Алайда, ежелгі қоғамдар мен мәдени құрылымдардың тарихи даму деңгейін анықтау ретінде бұл тұжырымдаманы әлі ештеңемен алмастыруға болмайды деп санаймыз. Оның үстіне, тарихи ой теоретиктері (Ф. Энгельс, Г. Чайдл) бір

кездері атап өткен «өркениет» ұғымының көптеген көрсеткіштері бар (Childe, 1950).

Аталған мәселенің контекстінде Таяу Шығыс өңіріне келген күймеші жауынгерлер мәдениетінің дала бейнесін негіздеу үшін б.з.д. III мыңжылдықтың аяғы мен II мыңжылдықтың басындағы Оңтүстік Орал мен Солтүстік Қазақстан даласының қола дәуірінің археологиялық мәдениеттерін сипаттау және олардың субмәдениетінің элементтерін бөліп көрсету қажет. Оларға ірі елді мекендердің болуы, әскери іс пен мамандандырылған қолөнердің дамуының жоғары деңгейі кіретін протокала мәдениеті жатады. Бұған жауынгерлік арбалар мен күйме кешені айқын дәлел болып табылады. Бұл құбылыста біз бірде-бір егін шаруашылық мәдениетін зерттеуші ғалым далалықтарға оларды басқалар, яғни, «алдыңғы қатарлы дамыған», көрші (яғни егіншілікпен айналысатын) қауымдар дайындап берді деп айта алмайды деген өте сирек жағдайға тап боламыз. Ал мақаланың екінші бөлімінде Ежелгі Шығыс елдерінде дала мәдени стандартының енуінің, таралуының тарихи-лингвистикалық фактілері баяндалған.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақстандағы қола дәуірі б.з.д. XXII-X ғасырлармен белгіленеді. Төменгі шегі петров (ертеандроновтық) көнеліктермен анықталған, көптеген ғалымдардың пікірінше ол Оңтүстік Орал мен Солтүстік Қазақстандағы синташта мәдениетімен үндеседі (Бестамақ, Халвай III обалары) (Логвин, 2017; Григорьев, 2018: 37). Жоғарғы шегі Сарыарқа даласы мен жалпы Орталық Азиядағы темір дәуіріне өтпелі кезеңмен шектелген (Бейсенов, 2018: 171).

Қола дәуіріндегі Қазақстанның материалдық мәдениеті андроновтық мәдени-тарихи тұтастық дамуының үш бағытының ескерткіштерінен тұрады, олар: (алакөлдікке дейінгі, алакөлдік, феодоров (нұра), беғазы-дәндібай мәдениеттері.

Қазақстандағы қола дәуірінің протокалалық өркениеті. Қазақстанның ежелгі дәуір тарихында бұл кезең – өркендеу дәуірі деп қарастырылады. Негізгі шаруашылық кәсібі бақташылық мал шаруашылығы, кетпенді егіншілік болды, қолөнердің жекелеген салалары (тоқыма, қыш, құрылыс) белсенді дамуда. Андронов дәуірінің басты жетістігі – металлургия мен металл өңдеу дамыды. Полиметалл кендерін өндіру, жасанды материал – қоланы балқытуға арналған күрделі

технологиялық пештерді ойлап табу әскери істің дамуына, қару-жарақтың жаңа түрлерінің пайда болуына, еңбек құралдарының құрамы мен сапасының жақсаруына алып келді. Демографиялық өсу байқалды, бұған Солтүстік және Орталық Қазақстанның қола дәуірі ескерткіштерінің көп болуы дәлел бола алады. Археологиялық ескерткіштердің ең көп саны осы қола дәуіріне тиесілі екені белгілі. Олардың шоғырлануына қарағанда, төрт мың жыл бұрын Ежелгі Қазақстанның даласы оның тұрғындары үшін «жерұйық», Арианам Вәйджу – «арий кеңістігі» іспеттес болды деп айтуға болады.

Өркениет деңгейінің көтерілуі б.з.д. III-II мыңжылдыққа келеді. Бұл синташта, петров археологиялық мәдениеттерінің уақыты. Басты критерий – әлеуметтік стратификация түріндегі қоғамның күрделі әлеуметтік құрылымы – тек әлеуметтік ғана емес, сонымен қатар технологиялық салада да кәсіби мамандарды бөлу болды. Археологиялық дереккөздерде бұл процесс протокалалардың пайда болуынан – белгілі бір аумақтық оазистердің орталықтары, металлургияның гүлденуі, металл өңдеу, арбаны барлық жиынтығымен ойлап табу сияқты элементтерден көрінеді.

Қазіргі Қазақстан мен Оңтүстік Орал далалары аумағының байырғы қалалық мәдениеті адамзат тарихы үшін ерекше маңызды болып табылады. Көптеген ғалымдардың пікірінше, мұнда ежелгі арийлердің атақонысы болған, Заратуштра пайғамбар осында тұрып, уағыздарын жүргізген (Войсе, 1975: 1). Бұл туралы белгілі ирантанушы, Лондон университетінің профессоры Мэри Бойс келесідей жазады: «Зороастр пайғамбар көне заманда өмір сүргені соншалық, тіпті ізбасарлары оның қашан және қайда болғанын ұмытып кеткен, ал бұрындары әртүрлі Иран елдері өз Отанын оның тақуалық орны ретінде айқындауға ниетті болған.... Зороастр жасаған гимндердің мазмұны мен тіліне сүйене отырып, қазір ол Еділдің шығысындағы Азия далаларында өмір сүргені анықталды» (Бойс, 1988: 3).

Оның ілімі кейінірек авраамдық діндермен (иудаизм, христиан, ислам), сондай-ақ махаяна буддизмімен сіңісіп кетті. Бұл тұрғыда далалық Қазақстанның қола дәуіріндегі протокала мәдениеті адамзаттың рухани дамуының негізгі факторы болып табылады.

Қола дәуірінің протокала мәдениеті XX ғасырдың 70-80-ші жылдары Солтүстік Қазақстанда Есіл өзенінде және Оңтүстік Оралда ашылды. Қорғаныс қабырғалары бар алғашқы

қоныстар, күйме табынуының қалдықтары бар қорғандар 70-ші жылдардың басында Есіл өзенінде ашылған болатын. Алайда, олар 80-ші жылдардың II жартысында «Қалалар елі» ашылғанға дейін археологтардың назарын өзіне аударта қойған жоқ (Зданович, 2003).

Солтүстік Қазақстан мен Оңтүстік Орал территориясындағы б.з.д. XXIII-X ғғ. протоқалалық өркениет құбылысын ашу мен зерттеу, ең алдымен, кеңестік және ресейлік археолог, тарих ғылымдарының докторы Г.Б. Здановичтың ғылыми қызметімен, сондай-ақ 1960 жылдары мен 1990 жылдары аралығында жүргізілген Солтүстік Қазақстан және Орал-Қазақстандық археологиялық экспедиция жұмыстарымен байланысты (Зданович, Иванова, 2018: 9-21).

Солтүстік Қазақстан далаларында ерте алакөл мәдениетінің бекітілген қоныстарының жүйесі табылған, олардың ішінде протоқалалық типтегі Явленка I, Новоникольское I, Бишкуль IV, Боголюбово I, Петровка I, IV, Вишневка I, Аркаим, Камысты сияқты ерекше ескерткіштер бар. Олардың ішінде ең көбірек зерттелген ескерткіштер – Новоникольское I және Петровка II қоныстарының қорған бекіністерімен шектелген болжамды ауданы 5700 және 8400 ш.м. тең. Тұрғын үй формасы тікбұрышты. Ерте алакөл мәдениетінің протоқала типтес ескерткіштері «қалалар елдері» ескерткіштерінің қатарына кіреді. Терминді Синташт және Арқайым қоныстарын ашқаннан кейін Г.Б. Зданович енгізді. Осы үлгідегі ескерткіштерде керамиканың, металл бұйымдарының бай жинақтамалары, сондай-ақ дөңгелек белгілемелері табылған (Рорко, 1992: 7-9). Олар тұрақты орналасумен, тығыз құрылысымен, тікбұрышты тұрғын үйлер формаларымен сипатталады (Зданович, 1983: 50-53).

Қола дәуіріндегі протоқалалардың келесі үлкен ауданы XX ғасырдың 80-ші жылдары Оңтүстік Оралда ашылды. 21 ескерткіш көлеміндегі бекіністі орталықтардың ықшам аумағы «Қалалар елі» деген атауға ие болды. Оның аумағы Оңтүстік Оралдың шығыс беткейлері мен меридиан бойымен 350 км және ендік бойынша 150-200 км дейін созылады. Ескерткіштің негізгі түрі – ішкі орналасуы айқын және күшті қорғаныс қабырғалары бар елді мекен болып табылады. «Қалалар елі» б.з.д. XX-XVIII/XVII ғасырларға жататын синташта мәдениетіне жатады (Григорьев, 2018: 37).

«Қала елдері» ескерткіштері – бұл елді мекен тұрғысынан дөңгелек, сопақша немесе

тікбұрышты, ішкі ағаш қаңқасы бар саздан жасалған бекініс қабырғаларымен қоршалған. Қабырғалары терең арықтармен қоршалған. Ең ірі дөңгелек жоспарлы қоныстардың диаметрі 150-160 м., ішкі цитадельдердің өлшемдері 85-90 м. құрайды. Г.Б. Здановичтің пікірінше, бұл алаңдар тек ауылды аймақты қорғауға, адамдардың өмір сүруіне, демалуына және орын ауыстыруына жағдай жасауға арналған. Барлық шаруашылық және өндірістік қызмет қалашықтың сыртына шығарылған (Зданович, Батанина, 2003: 79).

Оңтүстік Орал мен Солтүстік Қазақстанның «Қала елдері» қоныстары көбінесе Ригведаның сипаттамаларына сәйкес келеді. Олардың кейбіреулері орталық алаңның айналасында екі дөңгелек қабырға сақиналары бар ведалық трипураларға ұқсас болды (Witzel, 2018: 2). Бұл елді мекендер әкімшілік және салтанатты орталықтар болған шығар. Олардың әрқайсысында 1000-2000 адам өмір сүрді. Олардан мыс балқытудың іздері табылды. Протоқалалардан табылған керамика мен қола бұйымдары сол кездегі Еуропаның мәдениеттерімен байланысын анықтайды (Witzel, 2018: 2).

Протоқала типтегі ескерткіштер оңтүстікке қарай – Қазақстанның батыс аймағында да танымал. Олар Тоқсанбай, Айтман, Манай-сор елді мекендерінде кездеседі. Аталған қамал тұрғызылған орталықтар тармақталған инфрақұрылымға, қорғаныс құрылыстарына ие болды. Металлургиялық, былғары, керамикалық қолөнер қалдықтары анықталды. Тас тұрғын үйлер жоспарлары бойынша сопақ болды. Тұрғын үйлердің сақиналы жоспары бар Тоқсанбай қонысында «кан» типті түтіндік каналдар арқылы тұрғын үй құрылысын жылумен жылытудың астыртын жүйесі болды (Самашев, 2020).

Үлкен орталықтар бүкіл Андрон дәуірі бойында өмір сүруді жалғастырды. Олар әлі де жеке оазистердің орталығы болып қала береді. Орталық Қазақстанда оларға Кент, Атасу, Шортанды-Бұлақ қоныстары, Ертіс бойында – Семияр қонысы жатады (Варфоломеев, 2003; Мерц, 2017). Бұл ескерткіштер тұрғын үйлердің тығыз орналасуымен, құрылыстардың (100 нысанға дейін) және халықтың көптігімен сипатталады. В.В. Варфоломееваның пікірінше, Кент елді мекенінде 5 мыңға жуық адам тұрған (Варфоломеев, 2003: 95).

Тұрақты болжамды жалпы ауданы – 672 000 шаршы метрден кем емес. Ескерткіштер

МӘДЕНИ МҰРА

орналасуы бойынша екі шоғырланған сызықтармен қапталған әрі тығыз орналасқан төртбұрышты және тікбұрышты құрылымдардан тұрады және жағалау бойымен меридианмен салынған. Ескерткіште жүздеген тұрғын үй, шаруашылық, салт-дәстүрлік мақсаттағы ғимараттар бар. Керамикадан, қоладан, сүйектен зергерлік бұйымдар, тұрмыстық заттар, қару-жарақ түріндегі бай коллекциялар алынды, олардың арасында ат әбзелдері, коньки, инелер, діни маңызы бар заттар бар (Мерц, 2017). Бұл ежелгі жасаушылардың шеберлігінің жоғары деңгейін көрсетеді. Сонымен қатар, бекіністі орталықтармен бірге бекінбеген елді мекендер қатар өмір сүрді. Олардың бір мәдениет шеңберіндегі синхронды өмір сүруі адамдардың әлеуметтік-стратиграфиялық принцип бойынша қоныстануын көрсетеді.

Әскери күймелердің петров (ертеалакөлдік) мәдениеті. Қазіргі таңда синташта мен петров мәдениеттерінің 300-ден астам қорғандары қазылған. Өлгендер үлкен жерасты табыттарын жабатын қорғандарға жерленді. Едені, қабырғалары, төбесі күйдірілмеген кірпіштерден қаланды. Қабірлерде балшықтан жасалған төбешіктер болған, олар Ригведа жинағындағы «сазды үй» терминімен байланысты болуы мүмкін (RV 7.89.1). Жылқы құрбандықтары (ведальк: «ашвамедха») жерлеу камераларында да, оның қоймасында да жасалды.

Қабірлерде көбінесе диаметрі бір метрге дейін және саны онға дейін жететін тоқылған дөңгелектері бар жеңіл арбалар болады (ведальк: «ратха», «раса») (Gening, 1979: 3-4; Anthony, Vinogradov, 1995: 36-41). Жерлеу орындарының бірінде зерттеушілер марқұмның басы аттың басына ауыстырылғанын анықтады. Оның басы аяқтарына қойылды. Тізе жанында сиыр басы мен сүйек түтігі орналасқан болатын (Кузнецов, Кузнецова, 1994: 115). Мұның бәрі Ригведальк мифтің суреттемесіне ұқсайды, онда Индра құдайы кейіпкерлердің бірінің басын кесіп, содан кейін оны аттың басымен алмастырады. Ал сүйек түтігі сонымен қатар Ригведаның Йима әлемінде, Ата-бабалар патшалығында осы құралды қолданатындығы туралы ескертулерімен байланысты (Witzel, 2018).

Күймелердің жасанды түріне қабір үстіне жылқылар жұбын жерлеуді айтады. Жылқылар бүйірімен, бір-біріне арқасын тосып жатыр (Зданович, 1983: 54). Қазақстан территориясында дөңгелектік бейнелемелер Кеңес, Ұлыбай, Бірлік II, Бектеңіз, Ақсайман, Графтық құламалар,

Бестамақ (Солтүстік Қазақстан), Сатан, Нұртай, Ащысу, Бозінген, Аяпберген, Талды I (Орталық Қазақстан) сияқты алакөлдік мәдениеттің петрлік типтегі қорғандарында кездеседі.

Жерлеу орындарынан күйме кешенінің заттары табылды. Бұл жылқыларды басқаруға арналған сүйек сулықтар және қару-жарақ жиынтығы. Қазақстан аумағындағы сүйекті ауыздықты сулық ескерткіштері де келесі тұрақтарда кездеседі: Ақсайман, Бірлік II қоныстары, Новоникольское, Петровка II қоныстары, Ащысу, Сатан, Бірлік қоныстары (Буусе, 1975: 71). Қашықтықтан ұрыс қаруының арасында дөңгелек-ромбтық өзегі бар, құлақсыз, тұтас құйылған тығынға (Бектениз, к.4, Ащысу, к.3, Талдинский I, к.7) бекіту тесіктері бар найзалардың ұштықтары (Бойс, 1988: 226), сондай-ақ екі жақты, ретушь техникасында жасалған, қысқа сабы бар және тік жебе асты пішінді кремнийлі жебе ұштары анықталды. Қазақстан аумағында ашық тығыны бар металл ілгек қармақ табылды (Ащысу, к. 1). Бұл жерде ілгекті ағашқа байлап, осы қарумен қарсыластың атына тепе-теңдігін сақтауға мүмкіндік бермеу үшін қолданылған деген болжам айтуға болады (Кузьмина, 2008:101). Петровка мәдениетінің жерлеуінде Қазақстан аумағында жебенің ұштарын қысқа саппен (Ащысу, к.1) біріктіруге арналған сүйек муфтасы бар ұшы табылды. Петров ескерткіштерінде пышақ-қанжарлар мен шапқылар табылды. Сарыарқа даласында шапқылар Кеңес, Ақсайман, Талды I, Нұраталды-1 ескерткіштерінде кездеседі.

Осылайша, қола дәуірін Орал-Қазақстан даласы келесі көрсеткіштер кешенімен сипаттайды: протокалалар, дұрыс жоспарланған ірі қоныстар, жылқылар мен күймелерді көметін қорғандар, күйме дайындауға қажетті әртүрлі үлгідегі құрал-саймандар, қару-жарақпен жерлеу элементтерінің болуы. Дала мәдениетінің өркендеуінің бастапқы серпіні энеолит дәуірінде жылқының қолға үйретілуі болды (б.з.д. IV-III мыңжылдықтың соңы – Ботай археологиялық мәдениеті). Бұл серпіліс ұтқырлықты қалыптастырды, трансконтинентальды көші-қонға, жаңа кеңістікті игеруге жағдай жасады. Ежелгі үндіарий-андронов қозғалысының негізгі векторы оңтүстік ауылшаруашылық аймақтарына бағытталды.

Далалық аймақтардан Үндістан мен Иранға бағытталған арийлік бағыт бүтінде біз үшін түсініксіз. Мүмкін, арий тайпаларының бір бөлігі Бактрия-Маргиан археологиялық кешеніне

қарай жылжып, Яз мәдениетін қалыптастыруда маңызды рөл атқарған болар, алайда олардың бұдан кейінгі тағдыры бізге белгісіз (Hierbert, 1988; Hierbert T., 1995; Mallory, 1998; Athony, 1998; Witzel, 2018: 3).

Мәдениеттің жекелеген компоненттерінің одан әрі таралуы, атап айтқанда, әскери күйменің пайда болуы бізді Месопотамия, Сирия, Палестина, Анадолы және Египет аумағына апарды, себебі ол аймақтарда бөтен тайпалар сырттан келгенге дейін есектер мен жабайы есектер жегілген қатты ағаш дөңгелектері бар арбалар қолданылған. Б.з.д. XVI-XV ғғ. бұл аумақтарда жылқылар тартқан арбалық көлік пайда болады. Ғалымдардың пікірінше, мұнда жаңа әскери технологияның пайда болуы сына мәтіндерінде жазылған «ракибнаркабти» немесе «марьянну» сияқты жауынгерлердің келуімен байланысты (Зданович, 2011: 46).

Бұл контексте атап өту керек жәйт бар, ол бойынша б.з.д. XVI-XV ғасырлар тоғысында Месопотамия, Сирия, Палестина, Анадолы және Египет аймақтарында аяқ астынан жылқылар тартқан арбалық көлік пайда болады (ол аймақтарда бұрындары есектер мен жабайы есектер жегілген қатты ағаш дөңгелектері бар арбалар қолданылған). Жалпы қабылданған тезиске сәйкес, әскери техниканың бұл жаңа түрі сына жазу мәдениеті аймағынан тыс жерде пайда болды және оны сына жазуларында «ракибнаркабти» немесе «марьянну» деп аталатын элиталық жауынгерлер тобы алып келді (Drews, 1994; Fournet, 2010; Mayrhofer, 1986-2000; Witzel, 2001; Fournet, 2011; Popko, 1992: 58).

Ақкадтық «ракибнаркабти» термині «арбаларды басқарушылар» деп аударылады. «Марьянну» термині этимологиясының анықтамасы нақты анық емес. Көбінесе «марьянну» термині санскрит термині ретінде көптік жалғаумен қолданылады және «жас жауынгер» дегенді білдіреді, ал бұл осы топтың үнді-иран тамырлары туралы айтады (Mayrhofer, 1982; Paul, 1960; Popko, 1992).

«Марьянну» Орталық Азия далаларынан келген болар. Олар бас кезінен-ақ қазақ даласындағы протокалалық, протоарийлік мәдениетпен байланысты болуы мүмкін. Таяу Шығыста олар күшпен ең жоғарғы позициялар мен билікті жиі жаулап алып отырды. Сондай-ақ олар Митаннидегі хурриттер билеуші әулеті «марьянну» тайпасынан шыққан, сондықтан да «марьянну» жеке топқа – жауынгерлер элитасына

кірген деп саналады (Popko, 1992: 57-58). Бұл сонымен қатар билеушілер арасында үнді-иран есімдерін қолдану арқылы дәлелденеді, мысалы, Артатама есімі үндіирандық «Ритадхама», яғни «Шындықта өмір сүруші», Арташумара есімі «Ритасмара» – «Ақиқатты еске алушы», Штуттарна «Су-таран», яғни «Жақсы/тиімді көмек», Тушратта есімі «Туишератта/Твешаратха» – «Тоқтату мүмкін емес арба», Шаттиваз «Сати-ваджа», яғни «Олжаны әкетуші» деген мағыналардан шыққан. Бұл топтың көптеген басқа атауларында нақты этимология жоқ, бірақ олардың құрылымы үнді-ирандық екені белгілі. Мұндай есімдерді тек Митанни билеушілері ғана емес, сонымен қатар Оңтүстік Анадолы, Сирия және Палестинаның көптеген облыстары мен қалаларының патшалары мен ханзадалары иеленген (Popko, 1992: 57-61).

Сирия мен Палестина территориясынан аталған атауларды талдау фонетикалық өзгерістерге байланысты қиын, бірақ олардың көпшілігі үшін санскрит және ежелгі иран дереккөздерінен ұқсастықтарды табуға болады (Popko, 1992: 61).

Митанни патшаларының үнді-ирандық шығу тегінің тағы бір дәлелі – Хетт патшасы Суппилиум мен Митанни билеушісі Шаттиваз (б.з.д. 1380 ж.) арасындағы келісімді келтіруге болады, онда Митра, Варуну, Индра және Насатьев (Ашвин) сияқты классикалық үнді-иран құдайлары туралы айтылады (Fournet, 2011). Үндіирандық әсерлер көршілес Вавилонияда байқалады. Б.з.д. XVII мен XII ғасырлар арасында шығыстан келіп, билікті басып алған касситтер әулеті билік етті. Кассит тілі үнді-еуропалық тілдер семьясына жатпайды, бірақ үнді-иран және хуррит тілдерінің ерекшеліктеріне ие болды. Касситтердің үнділік құдай Сурьяға табынуы касситтер мен марьяннулар арасындағы қандай да бір өзара байланыстың болғанын меңзейді (Popko, 1992: 58).

Сірә, үнді-ирандық «марьянну» бұл Ежелгі Шығыс халықтарына жылқыларды өсіру және жаттықтырумен таныстырған және оларға жеңіл әскери күймелерді қолдануды үйреткен болар. Мұны Киккули атты хуррит жазған жылқыларды оқыту туралы хетт трактаты растайды (Nyland, 2009; Raulwing, 1996; Starke, 1995). Ол көптеген үнді-иран тіркестерін қамтиды, мысалы: «айка» – «бір»; «тер(а)» – «үш»; «панза» – «бес»; «сатта» – «жеті»; «на» – «тоғыз» дегенді білдіреді. Сонымен қатар, басқа тіркестер де бар, мысалы: «вартанна» – «қоршаған орта (жүгіру жолы)» және «вассана»

МӘДЕНИ МҰРА

– «жүгіру жолы» ұғымын көрсетеді. Киккулидің өзі өзін «асусанни» деп анықтайды, бұл сөз үнді-ирандық «асва» – «жылқы» деген сөзден шыққан және, мүмкін, жылқы өсірушіні білдіреді. Осы типтегі басқа терминдер Нузи қаласынан шыққан құжаттарда пайда болады және жылқы жапқышының түсіне қатысты болуы мүмкін, ал олардың Үнді-ирандық шығу тегі оңай анықталады (Рорко, 1992: 61).

Б.з.д. XVII ғасырда Египетті басып алған Гиксостардың да (Stiebing, Wiliam, 1971; Bright; Hitti, 2004) үнді-ирандық «Марьяннумен» белгілі бір байланысы бар сияқты. Сол кезде мысырлықтарға белгілі болмаған соғыс күймелері мен композициялық (күрделі) садақтарды қолдану арқылы олар Ніл дельтасын тез жаулап алып, онда XV әулет деп аталатын әулетті құрды. Гиксостың этникалық шығу тегі белгісіз. Олар Египетке Палестина тарапынан енген. Бұл семиттер басым болған этникалық гетерогенді топ болған шығар, бірақ олардың ат арбалары мен композициялық садақтары, сондай-ақ атпен жерлеу тәжірибесі расталған фактілер олардың құрамында көптеген үнді-ирандықтар болғанын айтады (Stiebing, Wiliam, 1971; Bright; Hitti, 2004).

Ливияның терең шөлінде «марьяннудың» болуы туралы өте жұмбақ сілтемелер XVIII әулеттің (б.з.д. XIII/XII ғасыр) перғауыны Меренптахтың билік ету кезеңіндегі мысырлық мәтіндерде келтірілген (Mohamed Raafat Abbas, 2013). Олардың ішінде Ливиялық «марьянну» – сол жерде қызмет еткен жалдамалылар. Бұл мәтіндер Митанни патшалығы құлағаннан кейін бірнеше ондаған жылдар өткен соң жазылған болатын. Бұрынғы үнді-иран әскери ақсүйектерінің митаннидің бұрынғы билік позициясынан айырылған бұл фрагменттері Сиро-Палестина, Анадолы, Египет қалаларында және тіпті Ливия шөлінде жалдамалы болып, жоғары әскери біліктілігін пайдаланған болуы мүмкін.

Үнді-ирандықтардың шығу тегін зерттеуде және олардың қола дәуірінің ежелгі Шығыс аумағындағы әлемдік этномәдени өзара іс-қимылдағы рөлін анықтауда бұрынғы Митанни астаналары – Вашуганни мен Тайденің табылуы мен олардың архивтерін қарастыру маңызды рөл атқаратын еді. Қазіргі уақытта Митаннидің бізге белгілі жалғыз құжаттары – патша Тушраттаның Аменхотеп III, IV перғауындарға және Тейе патшайымға жазған хаттары мысырлық Амарнадан табылған болатын (Rainey, Schniedewind, 2014).

Митанни бұрынғы астаналарын іздестіру Хабурдың жоғарғы ағысында (Евфраттың сол саласы) шоғырланған болатын. 1950 жылдары Вашуганни Хабурдың бастауындағы Таль Фаххаридж деп ойлады, бірақ Тушраттаның Египет билеушілеріне жазған хаттары бар сына тәрізді тақтайшалар жасалған саз Таль Фаххариджде қол жетімді материалдың табиғи қасиеттерінен айтарлықтай ерекшеленетіні белгілі болды (Рорко, 1992: 18).

Хабурдың жоғарғы бассейні мен оның Джагжаг ағыны өзіне тән үшбұрышты құрайды, оның өрісі Тур-Абдин тауларында пайда болған көптеген вади (мезгіл-мезгіл құрғап жатқан өзендер) арқылы өтеді. Оңтүстік-батыстан үшбұрыш Абд әл-Азиз жоталарымен, ал оңтүстік-шығыстан – Синджар тауларымен шектелген. Қазіргі уақытта өте қызықты емес және халқы аз бұл аймақ ежелгі уақытта мүлдем басқаша болған. Климаты ылғалды болды, бүгінгі вади суға толы болды, бұл елді мекендер мен ауыл шаруашылығының дамуына ықпал етті. Археологтар мұнда мыңға жуық теллиді (бұрынғы қалалар мен елді мекендердің қирандыларын жабатын төбелер) анықтады (Рорко, 1992: 61).

Митаннидің екінші астанасы Тайдемен археологтар сириялық Телл Бракты немесе Телл Хамидияны байланыстыруға тырысты, бірақ екі әрекет те сәтсіз болды.

Қорытынды

Қазақстан даласынан әскери және саяси элитаның келуін растайтын факт ежелгі Митанни астаналарының сына жазба мұрағаттарының табылуы болар еді. Бұрынғы Митанни астаналарын іздеуді Түркияның оңтүстік-шығысында Тур-Абдин үстіртінде және Мардин провинциясының қалған бөлігінде жалғастыру керек. Бұл аймақ қола дәуірінде тығыз қоныстанған болды. Б.з.д. III мыңжылдықтан бастап оны хурриттер мекендеді, жаңа дәуірге дейінгі II мыңжылдықта ол Митаннидің орталығына айналды және, мүмкін, Орталық Азия даласынан шыққан осы хуррит елінің үнді-иран билеушілерінің астаналары болған шығар. Олардың сарай мұрағаттарының табылуы Таяу Шығыстың қола дәуіріндегі тарихын зерттеуге үлкен үлес қосар еді және сол кезеңдегі Ұлы Дала мәдениетін зерттеуге көмектесіп, үнді-еуропалықтардың ежелгі тарихын жақсы түсінуге ықпал етер еді.

Әдебиеттер

1. Anthony D, Vinogradov N. B. The birth of the chariot// *Archaeology*. – 1995. – Vol. 48. – №2. – P. 36 – 41.
2. Athony D. “The Opening of the Eurasian Steppe at 2000 BCE”, in: [ed.:] Mair V. *The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia*. *Journal of Indo-European Studies*. – 1998. – P. 94-113.
3. Boyce M. *A History of Zoroastrianism: Volume I: The Early Period*, Leiden/ New York, Koln. – 1975. p. 1
4. Bright J. *A History of Israel*. - Westminster, John Knox Press. – 60 p.
5. Childe G. *Urban Revolution// Town Planning Revue*. – 1950. – Vol.21. - №2.
6. Drews R. *The Coming of the Greeks: Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East*. – Princeton, Princeton University Press, - 1994. – 59 p.
7. Fournet A. About the Mitanni Aryan gods, *Journal of Indo-European Studies*. – 2010. – Vol. 38 (1-2). – P. 26–40.
8. Fournet A. The Kassite Language in a Comparative Perspective with Hurrian and Urartean//*The Macro-Comparative Journal*. – 2011. 2. – P. 2-19.
9. Gening V.F. The Cemetery at Sintashta and the Early Indo-Iranian Peoples//*Journal of Indo-European Studies*. – 1979. – 7. – P. 4.
10. Hierbert F.T. «Central Asians on the Iranian Plateau: A Model for Indo-Iranian Expansionism»// in [ed.:] Mair V. “The Bronze Age And Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia” (*Journal of Indo-European Studies*; Monograph 26). - Washington/ Philadelphia: The Institute for the Study of Man / The University of Pennsylvania Museum Publications. - 1998. – P. 148-161
11. Hierbert T. South Asia from a Central Asian perspective//In: [ed.] G. Erdosy, *The IndoAryans of Ancient South Asia, Indian Philology and South Asian Studies 1*, Berlin/New York: de Gruyter. – 1995. – P. 192-212.
12. Hitti P.K. *History of Syria: Including Lebanon and Palestine*. - New York: Macmillan, 2004. – 146 p.
13. Mallory J. M. *A European Perspective on Indo-Europeans in Asia*//in: [ed.:] Mair V. *The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia*, *Journal of Indo-European Studies*. – 1998. – P. 175-201.
14. Mayrhofer M. *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*, Heidelberg. 1986 – 2000. II. 293p.
15. Mayrhofer M. *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*. 3 vol. - Heidelberg: Carl Winter, 1992-2001. Welches Material aus dem Indo-arischen von Mitanni verbleibt für eine selektive Darstellung?, [in] [ed]. E. Neu *Investigationes philologicae et comparativae: Gedenkschrift für Heinz Kronasser*. – Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1982. – P. 72-90.
16. Mohamed Raafat Abbas *The Maryannu in the Western Desert during the Ramesside Period* Abgadiyat, Calligraphy Center Bibliotheca Alexandrina. – 2013. - № 8. – P. 127-132. –UPR: <https://www.academia.edu/8744410>.
17. Nyland A. *The Kikkuli Method of Horse Training*, Armidale, 1993; *The Kikkuli Method of Horse Training*, Revised Edition, Sydney, 2009.
18. Paul Thieme *The ‘Aryan Gods’ of the Mitanni Treaties*// *Journal of the American Oriental Society*. -1960. – Vol. 80. – P. 301-317.
19. Popko M. Huryci. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy. – 1992
20. Rainey A.F., Schniedewind W.M. *The El-Amarna Correspondence: A New Edition of the Cuneiform Letters From the Site of El-Amarna Based On Collations of All Extant Tablets*. – Boston: Brill, 2014.
21. Raulwing P. Zur etymologischen Beurteilung der Berufsbezeichnung assussanni des Pferdetrainers Kikkuli von Mittani//in: “Man and the Animal World, Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Paleolinguistics in memoriam S. Bökönyi”. Budapest, 1996. –P. 1-57.
22. Starke F. *Ausbildung und Training von Streitwagenpferden, eine hippologisch orientierte Interpretation des Kikkuli-Textes*, Studien zu den Bogazkoy. -1995. - 4.
23. Stiebing J., Wiliam H. *The Hysksos Burials in Palestine: A Review of the Evidence*// *Journal of Near Eastern Studies*. – 1971. Vol. 30(2). – P. 110-117.
24. Witzel M. *Autochthonous Aryans? The evidence from Old Indian and Iranian texts* // *Electronic Journal of Vedic Studies*. -2001. – Vol. 7 (3). -P. 1–115. [Electronic resource]. - URL: <https://crossasia-journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/ejvs>) (Accessed: 06.01.2020)
25. Witzel M. *The Home of the Aryans* [Electronic resource]. – URL: <http://www.people.fas.harvard.edu/witzel/AryanHome.pdf> (Accessed: 06.01.2020)
26. Бейсенов А.З., Варфоломеев В.В., Касеналин А. *Памятники бегазы-дандыбаевской культуры Центрального Казахстана*. – Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Марғұлана, 2014. – 192 с.

27. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. 2-е изд, исправл. – Москва: Наука, 1988. – 302 с.
28. Варфоломеев В.В. Кент и его округа // Степная цивилизация Восточной Евразии. Древние эпохи. Т.1 – Астана: KULTEGIN, 2003. – С.101-107.
29. Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта. – Челябинск: Южно-Уральское Издательство, 1992. – 408 с.
30. Григорьев С.А. Проблема хронологии синташтинской культуры // Степная Евразия в эпоху бронзы: культуры, идеи, технологии. Сб. научных тр. К 80-летию Г.Б. Здановича. – Челябинск, 2018. – С. 37-61.
31. Епимахов А.В. О степных «цивилизациях» бронзового века // Арии степей Евразии: эпоха бронзы и раннего железа в степях Евразии и на сопредельных территориях. – Барнаул: Алтайский Гос. ун-т, 2014.
32. Жауымбай С.У., Кукушкин И.А., Кукушкин А.И., Дмитриев Е.А., Шохатаев О.С. Новые сведения о ранней истории андроновских племен Центрального Казахстана (по материалам кургана 7 могильника Талдинский-1) // Археология Казахстана. – 2018 – № 1-2 – С. 224-234.
33. Зданович Г.Б. Основные характеристики петровских комплексов Урало-Казахстанских степей (к вопросу о выделении петровской культуры) // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. Челябинск, 1983. – С. 48-68.
34. Зданович Г.Б., Батанина И.М. Укрепленные центры эпохи средней бронзы в Южном Зауралье // Степная цивилизация Восточной Евразии. Т.1. Древние эпохи. –Астана: KULTEGIN, 2003. – С. 72-87.
35. Зданович С.Я., Иванова Н.О., Таирова А.А. 56 полевых сезонов археолога Г.Б. Здановича. Часть I (1962-1982) //Степная Евразия в эпоху бронзы: культуры, идеи, технологии. Сборник научных трудов к 80-летию Геннадия Борисовича Здановича. – Челябинск: Издво ЧелГУ, 2018. – С.9-32.
36. Кузнецов П. Ф., Кузнецова А. П., Семенова А. П., Васильев И. В. Потаповский курганный могильник индоиранских племен на Волге. – Самара: Издательство Самарский Университет, 1994.
37. Кузьмина Е.Е. Арии – путь на юг. – Москва: Летний сад, 2008. – 558 с.
38. Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? – Москва: Восточная литература, 1994
39. Кукушкин И.А. Культурно-исторические истоки и наследие Синташтинской культуры // Степная Евразия в эпоху бронзы: культуры, идеи, технологии: сборник научных трудов к 80-летию Геннадия Борисовича Здановича / отв. ред. Д. Г. Зданович. – Челябинск: Изд-во Челяб. гос. ун-та, 2018. – С. 62-77.
40. Логвин А.В. Курган Халвай 5 – комплекс синташтинской культуры из Северного Казахстана / А. В. Логвин, И. В. Шевнина, А. В. Колбина // Самарский научный вестник. – 2017. – Т. 6. -№ 4(21). – С.131–138.
41. Мерц В.К. Семиярское поселение бронзового века в контексте проблемы формирования протогородской культуры в Верхнем Прииртышье //Мир Большого Алтая. – 2017. – №3 (4) – С. 495–509.
42. Самашев З. Палаты каменные и юрты бронзовые [Электронный источник]. –URL: baiterek.kz (Дата обращения: 06.01.2020)

References

1. Anthony D, Vinogradov N. B. The birth of the chariot// Archaeology. – 1995. –Vol. 48. - №2. – P. 36 – 41.
2. Athony D. “The Opening of the Eurasian Steppe at 2000 BCE”, in: [ed.:] Mair V. The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia. Journal of Indo-European Studies. – 1998. – P. 94-113.
3. Boyce M. A History of Zoroastrianism: Volume I: The Early Period, Leiden/ New York, Koln. – 1975. p. 1
4. Bright J. A History of Israel. - Westminster, John Knox Press. – 60 p.
5. Childe G. Urban Revolution// Town Planning Revue. – 1950. – Vol.21. - №2.
6. Drews R. The Coming of the Greeks: Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East. – Princeton, Princeton University Press, - 1994. – 59 p.
7. Fournet A. About the Mitanni Aryan gods, Journal of Indo-European Studies. – 2010. – Vol. 38 (1–2). – P. 26–40.
8. Fournet A. The Kassite Language in a Comparative Perspective with Hurrian and Urartean//The Macro-Comparative Journal. – 2011. 2. – P. 2-19.

9. Gening V.F. The Cemetery at Sintashta and the Early Indo-Iranian Peoples//Journal of Indo-European Studies. – 1979. – 7. – P. 4.
10. Hierbert F.T. «Central Asians on the Iranian Plateau: A Model for Indo-Iranian Expansionism»// in [ed.:] Mair V. "The Bronze Age And Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia" (Journal of Indo-European Studies; Monograph 26). – Washington/Philadelphia: The Institute for the Study of Man / The University of Pennsylvania Museum Publications. – 1998. – P. 148-161
11. Hierbert T. South Asia from a Central Asian perspective//In: [ed.] G. Erdosy, The IndoAryans of Ancient South Asia, Indian Philology and South Asian Studies 1, Berlin/New York: de Gruyter. – 1995. – P. 192-212.
12. Hitti P.K. History of Syria: Including Lebanon and Palestine. – New York: Macmillan, 2004. – 146 p.
13. Mallory J. M. A European Perspective on Indo-Europeans in Asia//in: [ed.:] Mair V. The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia, Journal of Indo-European Studies. – 1998. – P. 175-201.
14. Mayrhofer M. Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen, Heidelberg. 1986 – 2000. II. 293p.
15. Mayrhofer M. Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen. 3 vol. - Heidelberg: Carl Winter, 1992-2001. Welches Material aus dem Indo-arischen von Mitanni verbleibt für eine selektive Darstellung?, [in] [ed]. E. Neu Investigationes philologicae et comparativae: Gedenkschrift für Heinz Kronasser. – Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1982. – P. 72-90.
16. Mohamed Raafat Abbas The Maryannu in the Western Desert during the Ramesside Period Abgadiyat, Calligraphy Center Bibliotheca Alexandrina. – 2013. - № 8. – P. 127-132. –UPR: <https://www.academia.edu/8744410>.
17. Nyland A. The Kikkuli Method of Horse Training, Armidale, 1993; The Kikkuli Method of Horse Training, Revised Edition, Sydney, 2009.
18. Paul Thieme The 'Aryan Gods' of the Mitanni Treaties// Journal of the American Oriental Society. -1960. – Vol. 80. – P. 301-317.
19. Popko M. Huryci. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy. – 1992
20. Rainey A.F., Schniedewind W.M. The El-Amarna Correspondence: A New Edition of the Cuneiform Letters From the Site of El-Amarna Based On Collations of All Extant Tablets. – Boston: Brill, 2014.
21. Raulwing P. Zur etymologischen Beurteilung der Berufsbezeichnung assussanni des Pferdetrainers Kikkuli von Mittani//in: "Man and the Animal World, Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Paleolinguistics in memoriam S. Bökönyi". Budapest, 1996. –P. 1-57.
22. Starke F. Ausbildung und Training von Streitwagenpferden, eine hippologisch orientierte Interpretation des Kikkuli-Textes, Studien zu den Bogazkoy. -1995. - 4.
23. Stiebing J., Wiliam H. The Hysksos Burials in Palestine: A Review of the Evidence// Journal of Near Eastern Studies. – 1971. Vol. 30(2). – P. 110-117.
24. Witzel M. Autochthonous Aryans? The evidence from Old Indian and Iranian texts // Electronic Journal of Vedic Studies. -2001. – Vol. 7 (3). -P. 1–115. [Electronic resource]. – URL: <https://crossasia-journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/ejvs> (Accessed: 06.01.2020)
25. Witzel M. The Home of the Aryans [Electronic resource]. – URL: http://www.people.fas.harvard.edu/~witzel/Aryan_Home.pdf (Accessed: 06.01.2020)
26. Beisenov A.Z., Varfolomeev V.V., Kasenalın A. Památník begazy-dandybaevskoi kúltúry Sentralnogo Kazachstana. – Almaty: In-t arheologu im. A.H. Margýlana, 2014. – 192 s.
27. Bois M. Zoroastrusy. Verovania i obychai. 2-e izd, ispravl. – Moskva: Náyka, 1988. – 302 s.
28. Varfolomeev V.V. Kent i ego okryga // Stepnaia sivilizatsia Vostochnoi Evrazii. Drevnie epohi. T.1 – Astana: KULTEGIN, 2003. – S.101-107.
29. Gening V.F., Zdanovich G.B., Gening V.V. Sintashta. – Chelábinsk: Iýjno-Ýralskoe Izdatelstvo, 1992. – 408 c.
30. Grigorev S.A. Problema hronologu sintashtinskoi kúltúry // Stepnaia Evrazia v epohý bronzы: kúltúry, idei, tehnologu. Sb. náychnyh tr. K 80-letý G.B. Zdanovicha. – Chelábinsk, 2018. – S. 37-61.
31. Epimahov A.V. O stepnyh «sivilizatsiah» bronzovogo veka // Aru stepei Evrazii: epoha bronzы i rannego jeleza v stepáh Evrazii i na sopredelnyh teritoriah. – Barnaýl: Altaiskı Gos. ýn-t, 2014.
32. Jaýymbai S.Ý., Kýkýshkin I.A., Kýkýshkin A.I., Dmitriev E.A., Shohataev O.S. Novye svedenia o rannei istorii andronovskih plemen Sentralnogo Kazachstana (po materialam kýrgana 7 mogilnika Taldinskı-1) // Arheologia Kazachstana. – 2018 – № 1-2 – S. 224-234.
33. Zdanovich G.B. Osnovnye harakteristiki petrovskih kompleksov Ýralo-Kazachstanskıh stepei (k voprosý o vydelenii petrovskoi kúltúry) // Bronzovyi vek stepnoi polosy Ýralo-Irtyskshskogo mejdyrechá. Chelábinsk, 1983. – S. 48-68.

34. Zdanovich G.B., Batanina I.M. *Ýkreplennye sentry epohi srednei bronzy v Iýjnom Zaýrale // Stepnaia sivilizatsia Vostochnoi Evrazii. T.1. Drevnie epohi. - Astana: KULTEGIN, 2003. – S. 72-87.*
35. Zdanovich S.Ia., Ivanova N.O., Tairova A.A. *56 polevyh sezonov arheologa G.B. Zdanovicha. Chast I (1962-1982) //Stepnaia Evrazia v epohý bronzy: kúltýry, idei, tehnologii. Sbornik naýchnyh trýdov k 80-letý Gennadia Borisovicha Zdanovicha. – Chelábinsk: Izdvo ChelGý, 2018. – S.9-32.*
36. Kýznesov P. F., Kýznesova A. P., Semenova A. P., Vasilev I. V. *Potapovski kýrgannyi mogilnik indoiranskikh plemen na Volge. – Samara: Izdatelstvo Samarski Ýniversitet, 1994.*
37. Kýzmina E.E. *Arıı – pýt na iýg. – Moskva: Letni sad, 2008. – 558 s.*
38. Kýzmina E.E. *Otkýda prishli indoarıı? - Moskva: Vostochnaia literatýra, 1994*
39. Kýkýshkin I.A. *Kúltýrno-istoricheskie istoki i nasledie Sintashtinskoi kúltýry // Stepnaia Evrazia v epohý bronzy: kúltýry, idei, tehnologii: sbornik naýchnyh trýdov k 80-letý Gennadia Borisovicha Zdanovicha / otv. red. D. G. Zdanovich. – Chelábinsk: Izd-vo Cheláb. gos. ýn-ta, 2018. – S. 62-77.*
40. Logvin A.V. *Kýrgan Halvaı 5 – kompleks sintashtinskoi kúltýry iz Severnogo Kazahstana / A. V. Logvin, I. V. Shevnina, A. V. Kolbina // Samarski naýchnyi vestnik. – 2017. – T. 6. -№ 4(21). – S.131–138.*
41. Mers V.K. *Semiarskoe poselenie bronzovogo veka v kontekste problemy formirovaniia protogorodskoi kúltýry v Verhnem Priırtyshe //Mir Bolshogo Altaia. – 2017. – №3 (4) – S. 495–509.*
42. Samashev Z. *Palaty kamennye i rty bronzovye [Elektronnyi istochnik]. –URL: baiterek.kz (Data obrasheniia: 06.01.2020)*

М. Хабдулина¹, М. Педрачки², Г. Букешева³

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,

²Варшавский университет, г. Варшава, Польша

³РГКП «Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозок» МКС РК,
г. Нур-Султан, Казахстан

E-mail: ¹*mk_khabdulina@mail.ru*, ²*mpedracki@wp.pl*, ³*bgk897@mail.ru*

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ КУЛЬТУР ЭПОХИ БРОНЗЫ НА ОСНОВЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ КАЗАХСТАНА

В истории древневосточных цивилизаций есть сюжет, который имеет непосредственное отношение к археологии эпохи бронзы Казахстана. Он связан с вторжением в начале II тыс. до н.э. в страны Ближнего Востока мобильных групп воинов-колесничих, принесших с собой культ коня, боевую колесницу, передовые виды вооружения, новую идеологию. Это завоевание относится к категории элитарной миграции. В дальнейшем они основали элиту новых государств, создали военную аристократию, сформировали героизированный образ воина-царя на колеснице, получивший широкое распространение в дворцовых рельефах стран Древнего Востока.

В археологии эпохи бронзы Казахстана в последние полвека открыты памятники, культурные показатели которых совпадают с характеристиками племен, вторгшихся в начале II тыс. до н.э. на территорию раннеземледельческих цивилизаций и создавших новые династии правителей.

Цель статьи дать характеристику культурных достижений эпохи бронзы урало-казахстанских степей для обоснования степного происхождения формирований воинов-колесничих и таким образом показать вклад древнего населения казахстанских степей в мировой исторический процесс.

Ключевые слова: *протогорода, цивилизация, Казахстан, синташта, петровка, Древний Восток, эпоха бронзы, индоарии, колесница.*

M. Khabdulina¹, M. Pedracki², G. Bukesheva³

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

²University of Warsaw, Warsaw, Poland

³Republican State Treasury Enterprise «State Historical and Cultural Museum-Reserve» Bozok «of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan

E-mail: ¹*mk_khabdulina@mail.ru*, ²*mpedracki@wp.pl*, ³*bgk897@mail.ru*

INTERACTION OF CULTURES OF THE ERA OF BRONZE BASED ON ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF KAZAKHSTAN

There are some events in the history of Ancient Near Eastern civilisations directly related to the Bronze Age of Kazakhstan. Those events have taken place in the first half of the second millennium BC and were associated with the invasion of mobile groups of chariot warriors who brought with them a cult of a horse, a war chariot, advanced weapons, and some new ideologies to the Ancient Near East. Those chariotry men became the military aristocracy in many new founded states in the Ancient Near East. They propagated a heroised image of a warrior- king ride in a chariot, which was widely used in the palace reliefs of the countries of the Ancient Near East.

During the last fifty years, the archaeologists discovered many Bronze Age monuments in Kazakhstan, with cultural indicators that coincided with the characteristics of the historical tribes that invaded the Near East's early agricultural civilisations at the beginning of the 2nd millennium BC and created new dynasties of rulers. The names of those incomers are preserved in the writing sources of the Near Ancient East states. They are mentioned as: Hyksos, Kassites, Amorites, Mariannu. It is known that some part of them were Indo-Aryans by language. For many decades, linguists, historians and archaeologists have been searching for their ancestral home.

The purpose of the article is to characterise the main cultural factors of the Bronze Age cultures of UralKazakhstan steppes and to investigate the possibility of the steppe origin of the chariot warriors income to the Near East in the first half of second millennium BC and thus show the contribution of the ancient population of the Kazakhstan steppes to the world-historical process.

Keywords: *proto-cities, civilisation, Kazakhstan, Sintashta, Petrovka, Ancient East, Bronze Age, Indo-Aryans, chariot.*

¹Бұл зерттеу жұмысы «AP08857699 «Даланың өркениет коды ретінде қазақтардың көшпелі және отыршыл мәдениетінің симбиозы» жобасы бойынша орындалған.